

Brændes eller begravnes?

Debatten om ligbrænding i Danmark ca. 1874-1900

Anna Sommer Møller

Fortid og Nutid, juni 2007 s. 83-102

Ligbrænding er et emne, som med jævne mellemrum dukker op i den offentlige debat. Det skete senest i efteråret 2006, hvor Det Ethiske Råd af kirkeministeren blev bedt om at forholde sig til de etiske aspekter i forbindelse med genanvendelse af varme fra krematorieovne. Hvor diskussionen i dag altså handler om, *hvordan* ligbrændingsprocessen bør finde sted, drejede debatten i 1800-tallets sidste årtier sig om, *hvorvidt* ligbrænding overhovedet skulle lovliggøres, hvilket det endte med at blive i 1892.

I artiklen kortlægges 1800-tallets debat om ligbrændingsspørgsmålet, der oprindeligt blev introduceret som et medicinsk-hygienisk spørgsmål og primært blev diskuteret i medicinske fagkredse. Efterhånden blev discussionsarenaen dog også overtaget af andre grupper, og spørgsmålet blev sat ind i andre sammenhænge, ligesom nye argumenter, især af juridisk og religiøs art, blev bragt i spil. Denne udvikling førte til konflikt og uenighed parterne imellem, og ofte definerede de sagen og begrundede deres synspunkter så forskelligt, at de kunne have svært ved at blive enige om, hvad de i det hele taget var uenige om.

Historien om indførelsen af ligbrænding er interessant, netop på grund af modsætningerne og kompleksiteten i diskussionen. En række centrale punkter i datidens samfundsdebat, som eksempelvis spørgsmålet om forholdet mellem religion og moderne naturvidenskab, blev berørt i debatten. Historien om den tidlige ligbrænding i Danmark kan derfor betragtes som et prisme, hvori forskellige aspekter af tradition og modernitet blev brudt og kombineret på nye måder.

Anna Sommer Møller, f. 1978, cand.mag. i historie og religionsvidenskab. Artiklen er baseret på specialet "Ligbrænding eller begravelse? Debatten om ligbrænding i Danmark ca. 1874-1900", Københavns Universitet 2006, som kan lånes på Det Kgl. Bibliotek.

Begraves eller brændes? I dag er det en selvfølge, at vi kan vælge mellem disse to muligheder, når vi tager stilling til, hvad der skal ske med vores krop efter døden. Netop de to valgmuligheder er så fast en del af vores nuværende begravelsespraksis, at det næsten kan være svært at forestille sig, at det nogensinde har været anderledes. Størstedelen af danskerne vælger i dag brænding frem for begravelse, men for lidt over hundre-

de år siden var et sådant valg en ganske kontroversiel sag. Alene spørgsmålet om at tillade ligbrænding eller ej førte til stor uenighed og heftig offentlig diskussion.¹

Med kristendommens indførelse blev brænding gradvist erstattet med begravelse i jorden ligesom i resten af det kristne Europa, men i perioder af Danmarks oldtid har ligbrænding været en almindelig begravelsesskik. Fra midten

af 1800-tallet blev ligbrænding igen diskuteret som alternativ til begravelse i forskellige europæiske lande, og denne debat intensiveredes fra midten af 1870'erne.

Også i Danmark begyndte fagfolk, især læger som var interesserede i den hygiejniske sag, på dette tidspunkt at interessere sig for emnet, hvilket var med til at lægge grunden for den danske ligbrændingsbevægelse.² Den første og mest betydningsfulde danske ligbrændingsforening, Forening for Ligbrænding, blev stiftet i 1881 og blev i de efterfølgende årtier ligbrændingstilhængerens organisatoriske samlingspunkt og officielle talerør. De 25 mænd, der stod som stiftere af foreningen, tilhørte alle Københavns bedre borgerskab. I gruppen fandtes både offentligt ansatte og private erhvervsdrivende, men erhvervsmæssigt var lægerne den største gruppe med otte repræsentanter. Forening for Ligbrænding fik i løbet af det første år 1760 medlemmer, hvoraf ca. 120 var læger, og medlemstallet voksede støt, men langsomt, i de kommende år. Først i 1912 nåede foreningen op på at have over 2000 medlemmer.

Forening for Ligbrændings formål var fra begyndelsen først og fremmest af oplysende art. I dens oprindelige formålsparagraffer var det ligeledes angivet, at man ønskede om fornødent at opnå lovgivningsmagtens samtykke til ligbrænding.³ Foreningen navigerede nemlig i et juridisk tomrum med sin sag, da ligbrænding ifølge den danske lovgivning ikke var decideret forbudt, men heller ikke entydigt lovlig. Det blev det først i 1892 efter mere end et årtis offentlig debat og vedholdende agitation fra foreningens side, som udover traditionelt oplysningsarbejde i form af møder, artikler og bogudgivelser til tider udmøntede sig i opfindsomme aktioner, herunder indsmugling og brænding af liget af

en svensk tugthusfange og selvmorder.⁴

Denne artikel omhandler debatten om indførelsen af ligbrænding. Jeg undersøger, hvordan ligbrændingsspørgsmålet blev defineret og legitimeret i denne debat og hvilke argumenter, der blev fremført for og imod af tilhængere og modstandere. Ligbrændingsspørgsmålet kom til at optræde som et fænomen med ganske forskellig betydning, værdiladning og konsekvens for de involverede parter begrundet i deres vidt forskellige udgangspunkter. Genstanden for min analyse er selve debatten, og dermed de forskellige forsøg på at give fænomenet ligbrænding mening og indhold, mere end de involverede personer som sådan. Ligbrændingsspørgsmålet er i forskningen ofte blevet kædet sammen med en generel diskussion om modernitetens genembrud, og jeg vil afslutningsvis perspektivere mine resultater i forhold til denne modernitetsdiskussion.

Artiklen dækker perioden fra ca. 1874, hvor de første udgivelser udkom på dansk, til slutningen af 1890'erne, hvor spørgsmålet stort set ikke længere blev nævnt i den lægevidenskabelige litteratur. Jeg fokuserer primært på perioden 1881-1892, som på mange måder kan betragtes som den centrale brydningsperiode, da debatten intensiveredes efter dannelsen af Forening for Ligbrænding i 1881 og aftog efter ligbrændingslovens vedtagelse i 1892. Det er overordnet set muligt at identificere tre centrale positioner i ligbrændingsdebatten i denne periode. De er kendetegnet af hver deres opfattelse af, hvad ligbrændingsspørgsmålet essentielt set handlede om, og jeg benævner dem henholdsvis den medicinsk-hygiejniske, den etisk-religiøse og den etisk-juridiske position.

Brugen af illustrationer i den danske ligbrændingslitteratur er ganske sparsom. Der findes ingen billeder i den medicinske litteratur, mens enkelte er at finde i de mere populære fremstillinger. Her forestillede en kunstner sig, hvordan en jordfæstelse i forbindelse med en ligbrænding kunne finde sted, når kisten sænkes ned til ovnen, der er gemt godt af vejen. I 1870'erne cirkulerede flere næsten identiske billeder med samme motiv i europæiske udgivelser.

(Billede fra Wegmann-Ercolani: *Ligbrænding eller Jordfæstelse? En afhandling tilegnet den sunde Fornuft*, København 1874)

Ligbrænding som naturvidenskab – et spørgsmål om hygiejne

Ligbrændingssagen blev i Danmark i første omgang rejst i lægelige kredse, og det var primært i dette miljø, ligbrændingssagen blev diskuteret i sidste halvdel af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne. Debatten fandt i begyndelsen især sted i lægefaglige tidsskrifter og i selvstændigt udgivne pjecer, mens meningsudvekslingerne senere også fandt sted i læserbreve og artikler i aviser og mere populære tidsskrifter.

Ligbrændingsspørgsmålet opstod ikke i et tematisk tomrum, men som en direkte følge af periodens diskussioner om den offentlige hygiejne og sundhed og særligt om kirkegårdenes skadelighed. I mange europæiske lande, og også i Danmark, havde man siden slutningen af 1700-tallet lukket byernes middelalderkirkegårde, og nye store kirkegårde var efterfølgende blevet opført i passende afstand til de hastigt voksende metropoler. Engagerede borgere og embedsmænd frygtede nemlig, at de gamle overfyldte kirkegårde ville forurene omgivelserne gennem luften eller vandet med sygdom og dødsfald til følge.⁵ I København blev spørgsmålet i den brede offentligheds øjne særligt presserende efter den store koleraepidemi i sommeren 1853, som antages at have gjort det af med omkring 5000 mennesker, svarende til 4-5 pct. af byens befolkning. For byplanlæggere og hygiejniskere havde kirkegårdene og andre urbane forureningskilder imidlertid længe været i søgelyset.⁶ I to tilfælde, i 1874 og 1879, blev ligbrænding diskuteret i Københavns Borgerrepræsentation i forbindelse med kirkegårdenes dårlige standard. Anden gang var anledningen en alvorlig (men uidentificeret) epidemi i Rusland, som man frygtede skulle brede sig til Danmark. Medlemmerne af Borgerrepræsentationen diskuterede derfor

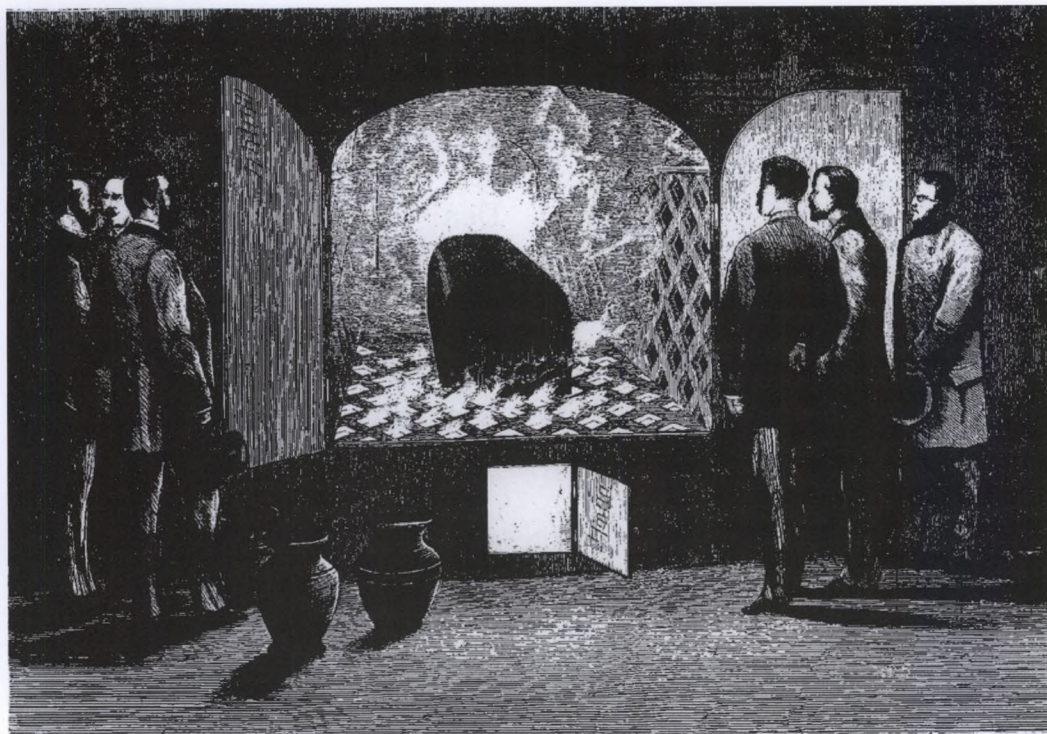
muligheden for at anvende ligbrænding i tilfælde af epidemier uden dog at komme frem til nogen afgørelse, da den russiske epidemi gik i sig selv igen.⁷

Den lægevidenskabelige ligbrændingsdebat

De første seriøse diskussioner om ligbrænding fandt i international sammenhæng sted nogle år inden, det var tilfældet i Danmark, da sagen blev rejst på de internationale lægekongresser i Firenze og Rom i 1869 og 1871. Ved kongressen i Firenze vedtog deltagerne enstemmigt at anbefale indførelsen af ligbrænding med henvisning til *"de hygiejniske Loves Interesse"*, hvilket blev gentaget og understreget ved kongressen i Rom to år senere.⁸

Omtrent samtidig, i begyndelsen af 1870'erne, begyndte den første sporadiske omtale af ligbrændingssagen at dukke op i de danske lægefaglige tidsskrifter i form af korte notitser om sagens stilling i udlandet. Både herhjemme og i udlandet fik emnet dog for alvor opmærksomhed med udgivelsen i 1874 af englænderen Sir Henry Thompsons artikel *Ligbrænding – eller det afsjælede Legemes Behandling efter Døden*, som samme år udkom på dansk i en selvstændig pjece. Thompson udtalte sig med en vis autoritet, da han var et kendt ansigt i den britiske lægeverden og fremtrædende i den hygiejniske debat. Han var dronning Victorias livlæge og var i 1874 med til at stifte den engelske ligbrændingsforening.

Tonen i Thompsons artikel var konstant og ganske usentimental. Selvom han bestemt ønskede at tage hensyn til folks følelser, var hygiejniske og økonomiske argumenter vigtigere for ham end hensynet til tradition og pietet overfor de afdøde: *"Jeg gaaer ud fra, at In-*

Det populære magasin *Illustreret Tidende* bragte en artikel om Thompson, da hans artikel udkom på dansk. Det kan meget vel have været første gang, at et bredere udsnit af befolkningen fik mulighed for at stifte bekendtskab med ligbrændingsspørgsmålet. (Billede fra *Illustreret Tidende*, nr. 766, 31. maj 1874)

gen kan antage, at den Afdøde har nogen som helst Interesse i Sagen. [...] Hvad der helst skal gøres med de Døde, er af overveiende Vigtighed og Interesse for de Levende”.⁹ Det hensyn, man burde tage til de levende, angik først og fremmest deres sundhed. Thompson anså det for et faktum, at begravede lig forurenedede både jorden, luften og vandet, og hygiejnen var derfor hans primære grund til at anbefale ligbrænding. Økonomi var også et ganske vægtigt argument, og Thompson foretog detaljerede beregninger af vægten og næringsværdien af den aske og benjord, som ville være til rådighed, hvis alle briter lod sig brænde i stedet for begrave: ”Pengeværdien af

disse koncentrerede animalske Stoffer er meget betydelig, thi denne Benjord har samme Værdi som en seks til syv Gange større Vægt af de tørrede, men ubrændte Ben, som almindelig gaae i Handelen”.¹⁰ Ved at udnytte denne ressource kunne landet som helhed ifølge Thompsons beregninger spare den anseelige sum af $\frac{3}{4}$ mio. pund sterling årligt på importen af benmel fra udlandet.

Artiklen, såvel som Thompson selv, blev genstand for megen kritik og debat i Storbritannien,¹¹ men synes ikke at have vakt samme furore i Danmark. I forbindelse med udgivelsen blev den kort omtalt i *Berlingske Tidende* og *Ugeskrift for Læger*.¹² Thompson nævnes også af

senere danske debattører, men blev ikke i samme omfang som i Storbritannien brugt som hverken skræmmebillede eller foregangsmand i debatten. Muligvis er hans artikel simpelthen blevet opfattet som *for* polemisk og provokerende til at blive taget rigtigt alvorligt. Økonomiske faktorer spillede aldrig på samme måde som for Thompson en særligt vigtig rolle i de danske ligbrændingstilhængerers argumentation. Her var det i langt højere grad de hygiejniske hensyn, som var i centrum.

Ferdinand E. Levison og Forening for Ligbrænding

En af dem, for hvem diskussionen om kirkegårdenes skadelighed blev en indgangsvinkel til ligbrændingsspørgsmålet, var lægen Ferdinand Emanuel Levison (1841-1907). Han var en helt central skikkelse i den danske ligbrændingsdebat i 1800-tallets sidste årtier og var i 1881 medstifter af Forening for Ligbrænding. Levison fungerede i en periode på mere end 25 år som foreningens formand, og ligbrændingssagen var hans store hjertebarn. Han engagerede sig utrætteligt i den ene meningsudveksling efter den anden, og det skete i så høj grad, at hans meninger og holdninger efterhånden blev synonyme med foreningens.

Levisons tog medicinsk embedseksamen i 1868. Hans oprindelige faglige interessefelt var gynækologi og obstetrik, og han var derfor assistent på Den Kgl. Fødselsstiftelse i København i begyndelsen af 1870'erne. Senere specialiserede han sig i intern medicin på Kgl. Frederiks Hospital, hvor han var i selskab med nogle af landets førende læger. I løbet af 1870'erne blev han i stigende grad interesseret i den nye bakteriologiske videnskab, som også var hans grundlag for at

Ungdomsbillede af Ferdinand Emanuel Levison (1841-1907).

(Foto: Medicinsk Museion, Københavns Universitet)

udtale sig om ligbrændingsspørgsmålet.

Den første publikation om ligbrændingsspørgsmålet fra Levisons hånd udkom i 1881 kort inden stiftelsen af ligbrændingsforeningen. Der er tale om manuskriptet til et foredrag, som han havde holdt i Selskabet for Sundhedsplejen i Danmark tidligere samme år. Selskabet var grundlagt af den kendte hygiejniker Emil Hornemann, som i årtier havde været engageret i sager vedrørende den offentlige hygiejne, og det havde til formål at fremme den offentlige sundhedspleje. Selskabet arbejdede bl.a. på at få moderniseret det københavnske kloaksystem ud fra hygiejniske hensyn, og det var et tværfagligt forum for naturvidenskabsmænd, læger og ingeniører.¹³ Levison talte derfor til en

gruppe af veluddannede ligemænd, der ligesom ham var opsatte på at forbedre tingenes tilstand.

I sit foredrag argumenterede Levison helt overvejende ud fra hygiejniske hensyn. Han fokuserede på farerne ved de overfyldte københavnske kirkegårde, som han frygtede ville forurene nærliggende drikkevandsbrønde med affaldsstoffer fra dekompositionsprocesserne og luften med usunde uddunstninger. Levison beskrev i detaljer for sine tilhørere, hvad der egentlig sker med lig, når de begravet i jorden, og han skelkede mellem to former for dekomposition. Alt afhængig af jordbundens sammensætning og fugtighed vil resultatet enten blive formulding, som er en hurtig og fuldstændig opløsning, eller en langsom og ufuldstændig forrådnelse. Ved særligt ugunstige forhold kunne der foregå såkaldt adipocieredannelse, dvs. en proces, hvor muskler og bindevæv omdannes til en fedt- eller sæbeagtig masse, der kan bevares mange år efter begravelsen med en fæl, rådden lugt til følge. Ifølge Levison var denne proces ikke ualmindelig på de københavnske kirkegårde, som var særligt præget af fugt. Ikke engang den ideelle formulding var imidlertid uden vanskeligheder, da den også kunne forurene omgivelserne. Levison erkendte, at forskningen i danske forhold endnu var en smule mangelfuld, men han konkluderede til slut, at der alligevel ikke var nogen tvivl om, hvor farlige de københavnske kirkegårde var for omgivelsernes sundhedstilstand. Heldigvis fandtes der efter hans mening en løsning på problemet, nemlig at indføre ligbrænding. Det var den eneste metode til at opnå en fuldstændig og ufarlig dekomposition.¹⁴

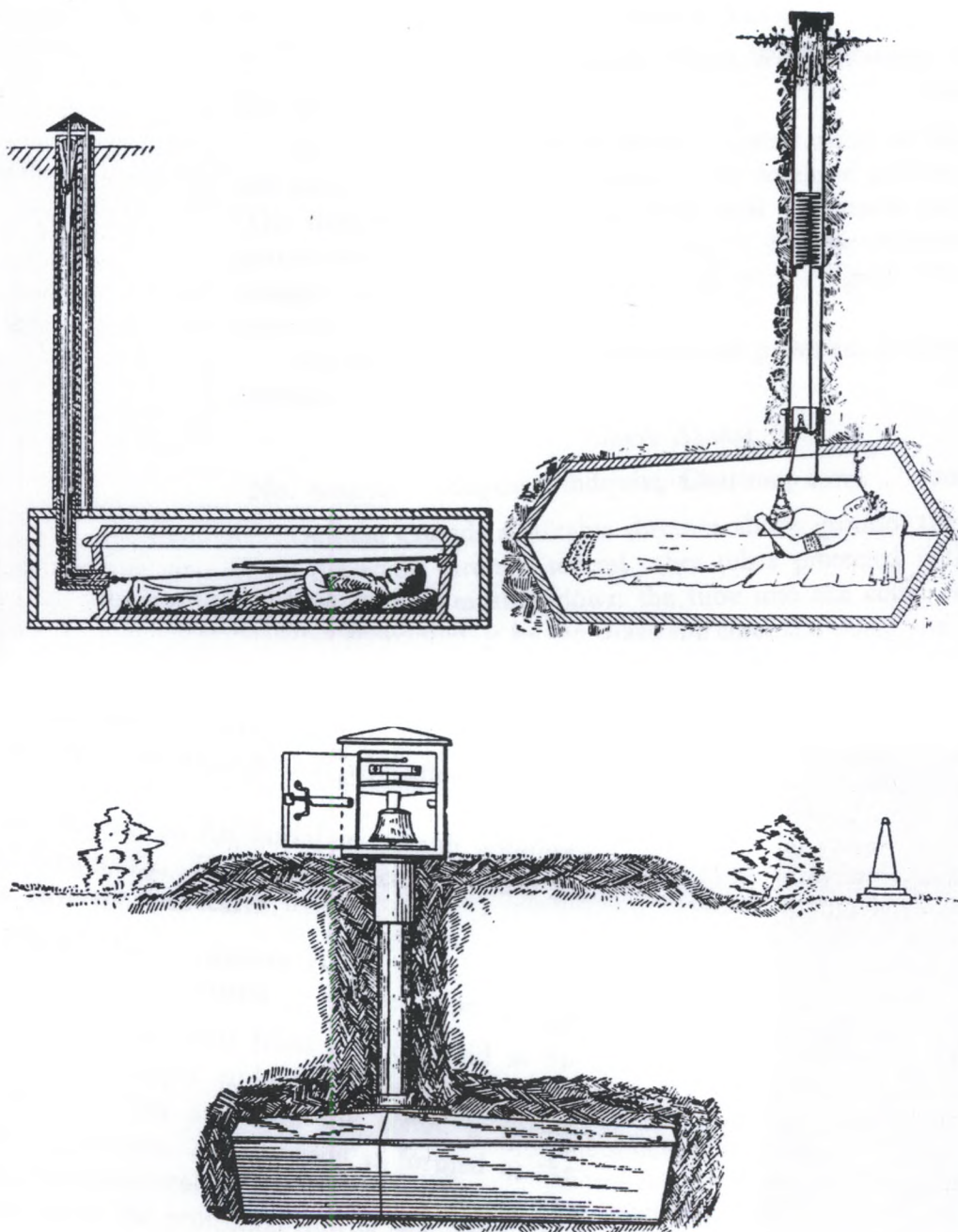
Efter dannelsen af Forening for Ligbrænding fortsatte Levison med stor flid sit arbejde med at undersøge de danske kirkegårdes beskaffenhed og bevise de-

res skadelighed, hvilket tydeligt understreger, hvor vigtigt dette emne var for ham. Han gennemførte i årene efter en storstilet undersøgelse af kirkegårde i hele landet, som bl.a. byggede på over 1600 spørgeskemaer udsendt til alle landets sogne. Levison fremlagde i 1884 sine resultater på det internationale lægemøde i København, og konklusionen var fuldstændig på linie med hans tidligere holdning: "... *det må i det Hele taget betragtes som det utvivlsomme Resultat af denne Undersøgelse, at vores Kirkegårde [...] ere anlagte og drevne med saare lidet Hensyn til de hygiejniske Fordringer [...] at et stort Antal ere af en saadan Natur, at de kunne medføre alvorlige Farer for Befolkningen*".¹⁵

Med sin fokus på kirkegårdenes skadelighed og forureningsfaren herved var Levison med til at definere ligbrænding som et spørgsmål om hygiejne, og hans taktik blev efterhånden også ligbrændingsforeningens. Selvom foreningen med Levison i spidsen godt kunne inddrage etiske, økonomiske og æstetiske elementer i deres argumentation, når det var nødvendigt, vedblev den ved alle lejligheder med at pege på de hygiejniske hensyn som ligbrændingssagens kerne og fremmeste begrundelse, både før og efter ligbrændingslovens vedtagelse i 1892.

Kritik af hygiejnen som begrundelse

Foreningen formåede på trods af denne ihærdige strategi som nævnt ikke at fastholde den medicinsk-hygiejniske diskurs som den eneste i spil. Den blev ikke engang alment accepteret som den vigtigste, og det skyldtes i høj grad kritik fra flere af Levisons lægekollegaer. De nægtede at tage hans resultater for gode varer og som konsekvens heraf støtte

Et af de mere kuriøse elementer i debatten var frygten for at blive levende begravet. Nogle mente, at for skindøde ville det være bedst at blive brændt hastigt i en krematorieovn frem for at dø ved langsom kvælning i en grav, mens entreprenante opfindere tog patent på varslingsudstyr til brug i tilfælde af skindød begravelse.

(Billede fra Howard Dittrick: Devices to Prevent Premature Burial, Journal of the History of Medicine, vol. 3, 1948, s. 161-171.)

ligbrændingssagen med begrundelse i hygiejniske hensyn.

En af Levisons ivrigste og mest ihærdige kritikere var kollegaen dr. med. Vilhelm Budde (1844-1893). Han kritiserede gentagende gange Levisons synspunkter og satte til dennes store fortrydelse også spørgsmålstegn ved gyldigheden af hans videnskabelige undersøgelser. I en fortsat artikel, der blev bragt i *Ugeskrift for Læger* i foråret 1885, rettede Budde eksempelvis et voldsomt angreb mod Levisons kirkegårdsundersøgelser.¹⁶ Han talte med en vis autoritet i sagen, da han havde selv publiceret en mængde artikler om hygiejniske emner og desuden havde været ugeskriftets redaktør siden 1874.

Budde var som udgangspunkt enig med Levison i, at kirkegårdsspørgsmålet principielt var vigtigt, men han afviste Levisons konklusioner og konsekvensen heraf. Budde gennemgik i artiklerne systematisk Levisons undersøgelse og pegede på en række svage punkter i hans videnskabelige analyser. Dette gjorde, at han samlet set måtte afvise hans resultater: *"Spørges der nu, hvorvidt Antagelsen af en saadan jævnligt forekommende Forurening af Brøndene i Landsbyerne ved Emanationer fra Kirkegaardene er bevist [...] ved de af Dr. Levison fremskaffede [...] Oplysninger, maa Svaret efter vor Mening blive et ubetinget Nej! [...] Det maa da strax bemærkes, at Ligbrænding aldeles ikke kan siges at være paabudt af hygiejniske Hensyn"*.¹⁷

Det er interessant, at Budde som sådan ikke var modstander af ligbrænding, men blot ikke kunne godtage Levisons argumenter herfor. Han forstod på sin vis godt, at nogle kunne finde ligbrænding tiltrækkende af personlige årsager, hvilket han bestemt havde respekt for.

Andre debattører, som var kritiske overfor ligbrændingssagen, stillede ikke kun spørgsmålet ved selve det viden-

skabelige grundlag for i det hele taget at foretage brændinger. De var også bekymrede for, om det overhovedet kunne gennemføres ordentligt og forsvarlige og fik i mange tilfælde afløb for deres bekymring ved at gengive negative historier om mislykkede ligbrændinger i deres publikationer som advarsel om ikke ukritisk at tilslutte sig de nye idéer. Det gjaldt ikke kun de inkarnerede modstandere, som kunne have en interesse i at føre skrækkampagner mod ligbrændingssagen, men også skeptikere, som blot var reelt bekymrede for projektets gennemførelse. Det er muligt at identificere flere sådanne historier, som i forskellige versioner florerede hos kritikerne og nærmest har karakter af vandrehistorer. De mest udbredte gik på, at der strømmede røg og hæsleg lugt ud fra ligbrændingsovne, både under og efter selve brændingsprocessen, og at denne proces desuden ofte ikke var fuldstændig. Ifølge rygterne lå der ofte forkuldede kropsdele tilbage, som man efterfølgende måtte skaffe sig af med på anden vis.¹⁸

Ligbrændingstilhængerne, med Levison i spidsen, gjorde naturligvis hvad de kunne for at komme disse myter og rygter til livs i forsøget på at fastholde fokus på det, som de mente var det vigtigste, nemlig de hygiejniske spørgsmål.¹⁹

Renhed som hygiejne

Ligbrændingsbevægelsens idealer, mål og værdier kan sammenfattes i det helt centrale begreb 'renhed', der kan give mening både på et konkret og et mere symbolsk plan. Både i USA og i Sverige inkorporerede ligbrændingsbevægelserne i 1800-tallets sidste årtier en væsentlig æstetisk dimension i deres renhedsbegreb, som også fik etiske og socialpsykologiske implikationer.²⁰ Den æstetiske

dimension var ikke i nær samme grad til stede i den danske ligbrændingsbevægelses opfattelse og brug af begrebet renhed. Det blev primært defineret som hygiejne, dvs. fraværet af skadelige mikroorganismer. Denne sammenkobling er imidlertid ikke er helt så selvfølgelig, som den umiddelbart synes.

Diskussionerne om indførelsen af ligbrænding fandt sted i en periode, som var præget af konkurrerende sygdomsforståelser og opfattelser af hygiejne og renhed, både i offentligheden og i det lægevidenskabelige miljø. På trods af nuanceforskelle er det muligt at identificere to primære teorikomplekser. Det drejer sig på den ene side om den contagøse smittelære. Den stod for den opfattelse, at epidemier skyldtes et smitstof, et contagium, der på en eller anden måde overførtes fra menneske til menneske ved direkte kontakt. På den anden side stod tilhængerne af miasme-læren, der i stedet mente, at smitte spredtes gennem luften. Teorien om miasmer, et uforklarligt atmosfærisk giftstof, var en overlevering fra antikkens sygdomsforståelse, og 1800-tallets videreudviklinger heraf lagde stor vægt på omgivelsernes sygdomsfremkaldende potentiale. Man mente, at miasmer kunne opstå ved en uheldig kombination af faktorer som klima, geografi og temperatur. Særligt sygdomsfremkaldende var de gasser, der blev frigivet, når organisk materiale blev nedbrudt og rådne, som det eksempelvis skete på overfyldte kirkegårde. De miasmatiske hygiejniskere fokuserede derfor ofte på ilde lugt som middel til at spore de steder, hvor sygdommene var opstået.

Det miasmatiske teorikompleks stod særligt stærkt i perioden 1820-1860, men blev i stigende grad udfordret og efterhånden afløst af bakteriologien. Fra et nutidigt synspunkt kan det være svært at forestille sig, hvordan to så for-

skellige ætiologier kan have eksisteret sideløbende, men fakta er, at den gamle forklaringsmodel ikke blev forkastet fra den ene dag til den anden. Helt afgørende for bakteriologiens gennembrud var Pasteurs og Kochs påvisning af, at specifikke mikroorganismer er årsag til de enkelte epidemiske sygdomme. Denne teori fremstod som mere og mere plausibel med isoleringen og identifikationen af et stigende antal sygdomsfremkaldende bakterier i slutningen af 1870'erne.²¹ Ud over nye konkrete forbedrede medicinske terapier betød disse opdagelser, at hele det hygiejniske projekt blev forandret og reduceret til at bekæmpe bakterierne.

At den danske ligbrændingsdebat fandt sted midt i overgangen mellem to vidensregimer, afspejlede i sprogbrugen i de artikler, som blev bragt om emnet. Den videnskabelige pluralisme kan spores både i de lægevidenskabelige og de mere populære tidsskrifter. Nogle af udgivelserne fra 1870'erne vidner om en miasmatiske sygdomsopfattelse. Der tales f.eks. om *"usund, sygdomssvanger Kirkegaardsluft"*, *"dødbringende Dunster"* og at *"Selve Emanationen fra Kirkegaardene kan øve en fordærvelig Indflydelse paa Sundhedstilstanden i den omgivende Egn"*.²²

1880'ernes vigtigste udgivelser om ligbrændingsspørgsmålet vidner generelt om en anden teoretisk tilgang til emnet, og helt centralt står i denne forbindelse naturligvis Levisons udgivelser. Han var bakteriolog og dermed eksponent for en anden videnskabelig tradition end nogle af sine ældre kollegaer, hvilket tydeligt giver sig udslag i hans valg af udtryk og termer. Levison kunne godt nok også bruge ord som 'uddunstning', men udelukkende som et sprogligt billede. Ellers vekslede han mellem at bruge betegnelserne 'mikroskopiske organismer' og 'bakterier', og netop spredningen af

de sygdomsfremkaldende bakterier fra gravene anså han som det helt store problem i forbindelse med den almindelige jordbegravelse.

Levisions kollega og kritiker Budde delte det samme verdensbillede og placerede sig i den samme videnskabelige tradition. Han benyttede i sine artikler en videnskabelig terminologi, der vidner om, at han var mindst lige så godt skolet i bakteriologien som Levison. Han udviste et grundigt kendskab til de biologiske processer, som finder sted i jorden i forbindelse med nedbrydning af organisk materiale, og skelnede eksempelvis mellem resultaterne af bakteriers og skimmelsvampes virksomhed.²³ Når Budde kritiserede Levison, skete det således ikke med baggrund i påstande om en for spinkel teoretisk fundering. Han kritiserede ham derimod for hans metode, som han mente var mangelfuld og vildledende.

Striden mellem de to fortsatte i årene efter, hver gang der var en lejlighed til at tage sagen op offentligt, og de vedblev med at være uenige.²⁴ Den danske lægestand som helhed var tilsvarende splittet i spørgsmålet. Det nærmeste, den nogensinde kom på en autoritativ udtalelse i forbindelse med sagen, er en erklæring fra Den almindelige danske Lægeforenings landsmøde i 1881. Her endes medlemmerne om en udtalelse om ønskelige forbedringer af landets kirkegårde. Den nævnte dog ikke ligbrænding direkte på trods af, at det havde været en del af Levisions oprindelige forslag til en udtalelse.²⁵

Dermed kom antagelsen om, at indførelsen af ligbrænding var så betydningsfuld for at fremme den offentlige hygiejne, ikke til at stå som en uanfægtet sandhed i offentlighedens øjne. Det gav plads for nye argumenter for både modstandere og tilhængere af ligbrænding, og modstanderne var ikke sene til

at pege på uenigheden lægerne imellem. For hvad skulle man egentlig mene, når "eksperterne" ikke engang kunne blive enige?

Ligbrænding som religion – traditionen eller rent anarki?

I Danmark har der aldrig eksisteret en officiel forening imod ligbrænding, og kritikerne har aldrig haft et fælles samlingspunkt på samme måde som tilhængerne havde det i Forening for Ligbrænding. Alligevel kastede de sig gerne ud i debatten, ofte med samme iver og ihærdighed som Levison. Mange af disse modstandere, men bestemt ikke alle, var teologer, hvilket debatten tydeligt bar præg af.

En række af samtidens mest fremtrædende og indflydelsesrige danske teologer engagerede sig i ligbrændings-spørgsmålet, ligesom de gjorde med andre vigtige spørgsmål, som de anså for at have bred samfundsmæssig relevans. Det skete enten af egen drift, eller fordi de direkte blev adspurgt om deres mening. Debatten mellem tilhængere og modstandere var dog ikke altid lige konstruktiv. Præsten Harald Stein, som selv deltog i debatten, beskrev diskussionen som en næsten umulig kamp: *"Ildvennerne paastaa, at det er umuligt i denne Sag at forhandle med Theologerne, fordi de kun besvare Grunde med Følerier, hvorfor al Polemik med dem faar Præget af en Kamp mellem Elefanter og Hvalfiske, som ikke let kunne faa Tag paa hverandre"*.²⁶

Teologerne ønskede i første omgang at være med til at definere, indenfor hvilke rammer diskussionen i det hele taget skulle finde sted, dvs. om ligbrændings-spørgsmålet i sin essens skulle vurderes i en naturvidenskabelig eller en etisk-religiøs kontekst. Dernæst handlede det

om af få afklaret, hvorvidt ligbrænding overhovedet var forenelig med en kristen livsholdning eller ej, og for nogle var der et helt fundamentalt skel mellem tilhængere og modstandere netop på dette punkt. En debattør beskrev karikeret tilhængere og modstandere som henholdsvis "de for Frihed – for fri Religiositet og fri Kærlighed – sværmende Individier" og en flok af reaktionære konservative, "der i den ophedede Brændingsovn vil se et Gemmested for Revolutionsbaalenes røde Flammer".²⁷

De danske teologer var imidlertid heller ikke enige, og den danske folkekirke stod ikke sammen om en fælles holdning til ligbrænding som fænomen og praksis. Ligesom de forskellige protestantiske retninger og statskirker i udlandet var den splittet i sagen. Det hele blev yderligere kompliceret af, at ingen skriftsteder i Ny Testamente direkte påbyder begravelse eller forbyder ligbrænding. Spørgsmålet måtte derfor afgøres af den enkeltes præferencer, politiske standpunkt og syn på traditionen, og holdningsmæssigt befandt teologerne sig på en skala fra fordømmelse til forståelse og accept.

I forbindelse med opførelsen af Forening for Ligbrændings første krematorium på Frederiksberg i 1885-1886 førte Levison igennem en periode på tre måneder en intens debat i *Berlingske Tidende* med pastor Nikolaj Dalhoff (1843-1927). Han var på det tidspunkt præst ved Diakonissestiftelsen i København, hvis bygninger lå på Nylandsvej. Det var ganske nær det sted, hvor foreningen ønskede at opføre sit krematorium, og Dalhoff så bestemt ikke frem til at komme i dets "uhyggelige Naboskab". Debatten mellem de to kom især til at handle om det første overordnede spørgsmål, nemlig sagens rette kontekst. Dalhoff var ikke i tvivl på dette punkt, og hans primære anke mod foreningen gjaldt deres modstand mod at diskutere ligbrændings-

spørgsmålet i en religiøs sammenhæng: "Til alle Tider og i alle Lande har Maaden at behandle de afsjælede Legemer hængt nøje sammen med Folkenes religiøse Forestillinger [...] Begravelsen er en christen Skik [...] at ville indføre en anden Maade at behandle de Døde paa, faaer derfor utvivlsomt først og fremmest religiøs Betydning".²⁸ Da han grundlæggende fandt det meningsløst at skille ligbrændingsspørgsmålet fra dens religiøse kontekst, anerkendte han heller ikke ligbrændingstilhængerens argumenter, hverken de æstetiske eller de hygiejniske. Han mente desuden, at tilhængerens virkelige drivkraft ikke var en sund bekymring for det fælles bedste. Det var snarere en skjult "Nihilisme": "det seer ud, som om man gaaer ud paa at afskaffe Christendommen, naar man arbejder paa at indføre Ligbrænding i stedet for Begravelse som almindelig Skik i vort Land".²⁹

Dalhoff var langt fra den eneste teolog, som mente, at ligbrænding i virkeligheden var et udtryk for ateisme og bekæmpelse af kristendommens stilling i samfundet. Allerede i 1878 havde Sjællands biskop, den konservative Hans Martensen (1808-84), kritiseret ligbrændingstanken og peget på den som en farlig tendens. Ifølge Martensen stod ligbrænding i direkte modsætning til Guds orden, fordi den "i sammentrængt Korthed" ville fremskynde den naturlige opløsning af kroppen. Han var derfor heller ikke i tvivl om, at ligbrænding i sin essens var kristendommen fremmed, og at det hele var en skjult agitation for ateisme: "Naar der i vore Dage lade sig Stemmer høre, der kræve at vi skulle ombytte Begravelsen med Liigbrændingen, da kunne vi heri kun see en Ytring af Hedsenskab".³⁰ For Dalhoff såvel som for Martensen var det et teologisk spørgsmål og intet andet.

Andre indtog en mere konsensuspræ-

get holdning og manede i det hele taget til besindighed. En anden af periodens markante danske teologer, D. G. Monrad (1811-1878), tog samme år til genmæle mod Martensen i sine *Politiske Breve*. Han mente i modsætning til Martensen, at hvis sagkyndige eksperter skulle finde klare fordele ved ligbrændingen, og myndighederne efterfølgende skulle lovgive positivt herom, ville der ikke være noget at diskutere. Det ville da være kirkens rolle at indordne sig, da den jo var underlagt staten. Monrad advarede også mod den splittelse og menneskelige ulykke, det ville medføre, hvis man angreb ligbrændingstilhængerne på det personlige plan og *"slynger dem ud fra Kristenheden i Hedenskabets yderste Mørke"*. Han mente, at ligbrænding sagtens kunne integreres i den religiøse praksis, da ilden jo allerede var et centralt kristent symbol, som bl.a. blev forbundet med Helligånden.³¹

Den besindighed, som Monrad havde talt så varmt for, blev bestemt ikke fulgt af alle parter. I 1882 henvendte Forening for Ligbrænding sig for første gang til Justitsministeriet med et ønske om at få lovgivningsgrundlaget på plads for en lovliggørelse af ligbrænding, og i forbindelse med sagsbehandlingen blev Kultusministeriet også udspurgt om sit standpunkt. Ministeriet foretog derfor en rundspørge til landets syv biskopper samt provsterne på Lolland-Falster for at få deres mening om sagen, og deres svar viser en tydelig splittelse. Ca. halvdelen af de adspurgte svarede, at de til enhver tid klart ville modsætte sig ligbrænding. En af dem begrundede det med, at drab på handicappede, ældre og uønskede nyfødte ikke utænkeligt ville blive det næste krav fra *"Reformtilhængerne"*, hvis først ligbrænding blev tilladt. Andre mente på linie med Martensen, at en eventuel indførelse af ligbrænding ville være et afgørende skridt hen mod

hedenskab og afskaffelse af statens kristelige karakter. Andre igen erklærede, at selvom de ikke selv ville bryde sig om at afskaffe de gamle skikke, fandt de ikke noget i den kristne dogmatik eller praksis, som rimeligvis kunne tale imod.³²

Konsensusøgende tilhængere

Selvom konteksten for diskussionen om indførelse af ligbrænding nok var specifik dansk, var temaerne i debatten det ikke nødvendigvis. I den del af argumentationen imod ligbrænding, som var teologisk betinget, var f.eks. beskyldningerne om at ville promovere ateisme en fast bestanddel, både i Danmark og i udlandet. I USA, hvor udviklingen på mange punkter kronologisk var parallel med den danske, blev ligbrændingsbevægelsen af modstanderne nærmest rutinemæssigt associeret med hedenskab og alternativ religiøsitet. Det var i mange tilfælde rent faktisk også korrekt, da bevægelsen var præget af politisk frisind og en høj grad af religiøs pluralisme. Flere af bevægelsens støtter bekendte sig eksempelvis til uortodokse kristne retninger, teosofi, spiritisme eller østlig religion.³³

Den danske ligbrændingsbevægelse var ikke på samme måde præget af alternative religiøse strømninger, selvom tilhængerne som bekendt blev beskyldt for både hedenskab, fritænkeri og ateisme. De danske ligbrændingstilhængere brugte aldrig religiøs mission af nogen art til at udbrede deres budskab, og deres private religiøse tilhørsforhold var heller ikke i spil som argument. Når de tvunget af omstændighederne overhovedet indlod sig på diskussioner om religiøs dogmatik, fremhævede de altid, at ligbrænding var fuldt ud forenelig med kristendommens trosgrundlag og Folkekirkens religiøse praksis. Levison afviste

eksempelvis rutinemæssigt på ligbrændingsforeningens vegne at blive associeret med hedenskab og fritænkeri: *"Foreningen har ved alle Lejligheder bestemt hævdet sit rent humane Formaal og maa ogsaa nu protestere mod at indrulleres under en bestemt religiøs eller antireligiøs Fane"*.³⁴ Selvom Levison på det bestemteste understregede, at foreningen ikke havde nogen officiel holdning til tilhængerens religiøsitet eller mangel på samme, forholdt foreningen sig alligevel aktivt til bisættelsesritualernes udformning. Efter ligbrændingslovens vedtagelse kæmpede foreningen ihærdigt for, at folkekirkeansatte præster skulle have mulighed for at kunne medvirke ved bisættelser. Mange af foreningens medlemmer ønskede nemlig denne religiøse dimension i bisættelsesritualet.³⁵ Det er derfor ikke korrekt at kalde den danske ligbrændingsbevægelse religionskritisk og antireligiøs af princip – den ønskede netop at give alle rum til frit at vælge.

En vigtig grund til, at de danske præster aldrig kom til at danne fælles front mod ligbrændingstilhængerne, var deres indbyrdes uenighed. De modstandere, der begrundede deres synspunkter teologisk, formåede derfor ligesom de hygiejnisk orienterede tilhængere heller ikke at monopolisere debatten og selvstændigt at definere rammerne for den. Dette åbnede for endnu et argumentationsfelt, nemlig det juridisk-etiske, som i sidste ende kom til at få stor indflydelse på ligbrændingsspørgsmålets afgørelse.

Ligbrænding som jura – frihed og selvbestemmelsesret

Forening for Ligbrænding befandt sig som tidligere nævnt med sit krav om lovliggørelse af ligbrænding i et juridisk limbo, og spørgsmålet er i to omgange blevet behandlet ved de danske dom-

stole. Første gang var ved Hof- og Stadsretten i januar 1888, hvor retten valgte at stadfæste Justitsministeriets forbud mod ligbrænding. Det var blevet udstedt efter den første uautoriserede brænding af den svenske selvmorder i efteråret 1886, hvilket ligbrændingsforeningen efterfølgende ankede til Højesteret. I denne sag faldt der dom i januar 1891, og også i dette tilfælde gik rettens afgørelse foreningen imod. Argumentationen undervejs i retssagen er interessant, fordi forløbet tvang Forening for Ligbrænding til at lægge vægt på nye elementer i deres agitation. Hensynet til hygiejnen var stadig en helt central maksime i forsvarets fremstilling af ligbrændingsspørgsmålet. Omstændighederne kaldte også på en nøje gennemgang af de juridiske forhold omkring en evt. lovliggørelse, og forsvaret appellerede desuden til rettens forståelse for, at den enkelte skulle have ret til at bestemme selv.

Den første retssag i 1888 var foregået uden den store offentlige opmærksomhed, men i 1891 var det anderledes. Da blev sagen fulgt med interesse i dagspressen, som undervejs i forløbet bragte daglige reportager fra retssalen.³⁶ Forening for Ligbrænding havde engageret sagføreren Frederik Salomon til at føre sagen for sig. Han var en prominent skikkelse i sin samtid og havde ved flere lejligheder i løbet af 1880'erne ført retssager for oppositionen mod Estrups regering.

Ved den forrige retssag ved Hof- og Stadsretten i 1888 havde retten afsagt sin dom bl.a. med henvisning til den lovgivning, der regulerede Folkekirkens aktiviteter, særligt Kirkeritualets 9. kapitel. Retten mente ikke, at lovgivningen levnede mulighed for anden form for ligbegængelse end begravelse, selvom der ikke nævntes noget direkte forbud. Salomon forsøgte ihærdigt at vise, at retten havde lagt mere vægt på skik

og brug end reelle juridiske begrundelser, men Højesteret valgte alligevel at stadfæste dommen. Dommeren fandt, at ingen væsentlige afvigelser kunne ske fra forskrifterne i Kirkeritualets 9. kapitel uden særlig hjemmel. Da retten anså ligbrænding for en sådan væsentlig afvigelse, ville det derfor ikke kunne være tilladeligt i forhold til det eksisterende lovgivningsgrundlag.³⁷

På trods af dommens udfald må Forening for Ligbrænding have været godt tilfreds med sagførerens indsats, for den udgav efterfølgende hans taler ved retsagen. Pjecen var ment som et opbyggeligt skrift, og blev i anmeldelser rost for sit klare sprog, sin lærde form og sin overlegne logik.³⁸ Det fremgår af sprogbrugen og af tekstens opbygning, at det netop var, hvad Salomon havde satset på som sine primære agitatoriske værktøjer. Logik og klarhed skulle danne basis for en afgørelse, ikke følelser og fornemmelser, som modparten spillede på. Problemerne opstod efter Salomons mening netop, når sådanne følelser og personlig stillingtagen kom til at berøve andre deres ligeså berettigede personlige ønsker og valg: *"naar der spærres for disse Ønsker af mer eller mindre uklare Bevæggrunde, fordi Fordom, Antipathi eller andre rent subjektive Tilskyndelser hindre en nøgtern og korrekt Betragtning af Sagen, saa sker der en Uret mod Mange"*.³⁹

Salomon fremhævede logik og rationalitet i behandlingen af ligbrændings-spørgsmålet, men erklærede sig samtidig enig med modparten i, at hensynet til følelsen af pietet overfor den afdøde også var vigtig: *"Men [...] Pietetssynspunktet nøder til fremfor Alt at tage Hensyn til det, som den Afdøde, de, om hvis legemlige Resters Behandling det netop drejer sig, har villet eller ikke villet, det forekommer mig at være uimodsigeligt. ... det er det, jeg anfører til Begrundel-*

se for den Enkeltes Ret".⁴⁰ Selvom retten altså valgte ikke at vægte dette argument særligt højt, havde Salomon med sit fokus på det enkelte individs selvbestemmelsesret skabt opmærksom. Han havde ligeledes vundet manges sympati for ligbrændingssagen, både i offentligheden og i det politiske system. Dommen blev kommenteret i de store aviser, både i artikler og i læserbreve. En række skribenter benyttede den oplagte lejlighed til at udtrykke deres støtte til ligbrændingssagen. I *Politiken* bemærkede professor A. G. Drachmann f.eks., at dommen forståeligt nok havde haft en nedslående virkning på foreningens medlemmer. Reelt betød den dog ikke andet, end at en tilladelse til ligbrænding kun kunne opnås gennem en lovbestemmelse og ikke blot tilvejebringes administrativt.⁴¹

Vedtagelsen af ligbrændingsloven

Kort efter behandlingen ved Højesteret blev den første ligbrændingslov som nævnt vedtaget med virkning fra 1. april 1892. Det skete, da venstremanden N. J. Larsen efter aftale med forskellige rigsdagsmænd og med Justitsministeriets accept fremsatte et privat lovforslag herom. Han havde allerede været aktiv i debatten, da sagen første gang var til forhandling i Folketinget i 1883, hvor han talte for en lovliggørelse.

Interessant nok var Larsen ikke selv på det helt personlige plan tilhænger af ligbrænding. Hans politiske ageren var snarere motiveret af en principiel politisk indignation over at ligge under for et flere hundrede år gammelt forbud, som efter hans mening på det groveste krænkede hans personlige frihed. Flere af deltagerne i debatterne i begge ting op til vedtagelsen af loven delte hans

synspunkter. Efter nogle politikeres mening kunne hensynet til den enkelte også gå for vidt. Alligevel var den generelle stemning den, at hvis ligbrænding skulle tillades, burde det ske netop med henvisning til den enkeltes selvbestemmelsesret. Dermed spillede de hygiejniske hensyn tilsyneladende ikke den store rolle for politikernes meningsdannelse, som det ellers havde været tilfældet ved den forrige debat i 1883. Eksempelvis mente justitsminister Nellemann, der tidligere havde talt for ligbrænding af sanitære grunde, ikke længere, at det var noget gyldigt argument.⁴²

Ligbrændingslovens vedtagelse i 1892 betød ikke, at emnet forsvandt ud af den lægefaglige litteratur. Det betød dog, at der blev længere mellem omtalen, og at artiklerne i de lægefaglige tidsskrifter ændrede karakter, da spørgsmålet af gode grunde ikke længere på samme måde var til debat.

Ligbrænding og modernitet

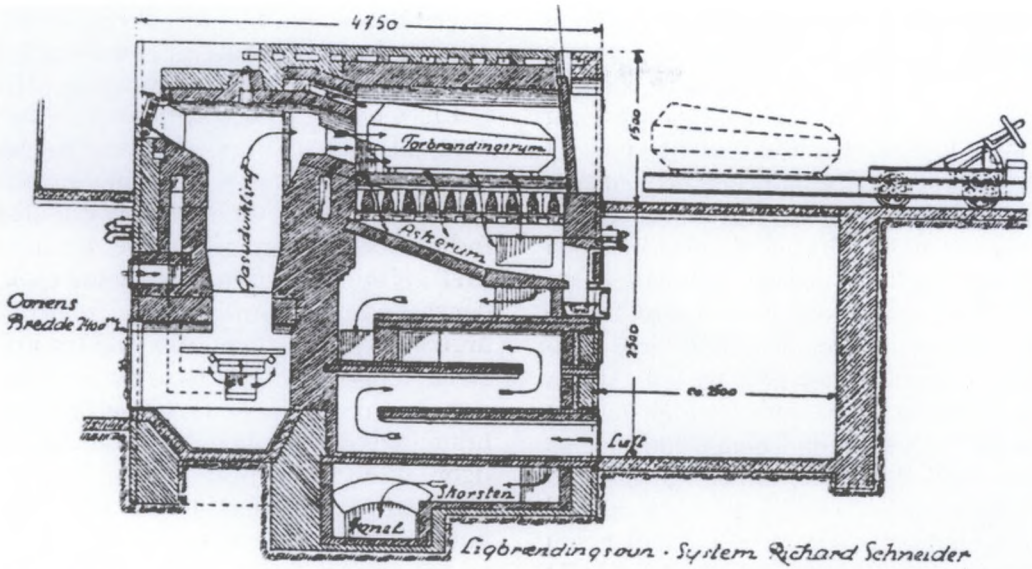
I bagkundsskabens klare lys er det tydeligt, at ligbrændingens historie er tæt knyttet til fremvæksten af det moderne samfund. De problemer, som ligbrændingstanken fremstod som løsning på, opstod på et ganske bestemt tidspunkt i en specifik historisk kontekst.⁴³ I forskningen er ligbrændingsfænomenet derfor ofte blevet læst ind i en generel modernitetsdiskurs.⁴⁴

Begreberne 'modernitet' og 'det moderne' kan som analytiske redskaber og genremæssige inddelinger knyttes til en hel række temaer afhængig af fagtradition, formål og personlige præferencer. En række af disse mulige temaer er særdeles relevante i forbindelse med tolkningen af ligbrænding som modernitets-tema. Det gælder eksempelvis forholdet mellem kollektivet og individet, sekula-

risering overfor traditionel religiøsitet og teknologiske fremskridt begrundet i moderne videnskabelighed.

I forbindelse med sin afhængighed af moderne teknologi og videnskab er ligbrændingstanken som fænomen og praksis måske tydeligere end i nogen anden forbindelse barn af sin tid. Det er den i kraft af sin begrundelse i videnskaben, der som nævnt var helt central i Levisons argumentation og i sin afhængighed og fascination af teknikken. Den teknologi, som skulle til for at skabe effektive ligbrændingsovne, er helt afgørende for, at ligbrænding overhovedet kunne blive til noget. Først da der i midten af 1870'erne kunne konstrueres effektive ovne, hvor en brænding kunne foregå sikkert, kontrolleret og med acceptabelt lave omkostninger, blev brænding et reelt alternativ til begravelse. Ligbrændingstilhængerne i 1800-tallets sidste årtier var meget bevidste om teknikkens betydning for deres sag. De kunne godt i deres agiterende litteratur referere til antikkens og romantikkens ligbrændingspraksis som et kulturelt forbillede, en form for "*æstetisk og etisk Garanti*", som dog aldrig var nok i sig selv – videnskaben og teknikken var for dem en altafgørende skillelinie mellem fortiden og deres egen moderne samtid.⁴⁵

I ligbrændingslitteraturen indgår i flere tilfælde beskrivelser af ovenes konstruktion og funktion. I enkelte tilfælde ledsaget af skematiske tegninger af deres indretning med brændselsforsyning, motorer og transportsystemer. Formålet med at bringe den slags redegørelser med tilhørende illustrationer var først og fremmest af almen oplysende art, og de vidner naturligvis om præcision og akkuratess. Samtidig er de dog også tydelige tegn på en udpræget stolthed over teknikken og en nærmest futuristisk fascination af dens muligheder og potentiale. Denne anskuelse

Det teknologiske gennembrud for ligbrændingstilhængere kom med introduktionen af regeneratorovnen i 1873-74. Her foregik forbrændingen ikke ved direkte kontakt med flammer, men ved hjælp af luft opvarmet til en meget høj temperatur. En brænding kunne dermed foretages på under en time.

(Billede fra Salmonsens Konversationsleksikon, 1915)

blev udtrykt meget rammende af en debattør i forbindelse med beskrivelsen af, hvilket forfærdende syn der møder en beskuer ved en genåbnet grav på kirkegården: "Hvorfor vil man da udsætte sig for at blive hensat i en saa skrækkelig Tilstand, naar Videnskaben giver os Midlerne i hænde til at undgaa samme?"⁴⁶ Tiltroen til teknikken og dens evner til at forbedre verden, som endnu ikke var iblandet et civilisationskritisk element af skepsis overfor tekniske fremskridt, er et af ligbrændingsbevægelsens tydeligste moderne træk. Samtidig er refleksionen over ens egen tids modsætningsforhold til fortiden, forestillingen om at leve i en tid fuld af forandring og nybrud, om noget et moderne kulturtræk.

Sekulariseringen af de vestlige samfund er et andet modernitetstema, som ligbrændingsbevægelsen ofte er blevet sammenkoblet med i faglitteraturen. Den danske bevægelses mål og resulta-

ter er blevet opfattet som udtryk for et bevidst ønske om øget verdsliggørelse af samfundet og begrænsning af religionens betydning i det hele taget. Dens store fokus på hygiejnen er på samme måde blevet tolket som et skalkeskjul for regulære anti-religiøse og anti-kirkelige tendenser.⁴⁷ Denne tolkning finder jeg imidlertid ikke belæg for i min analyse, hvilket fremgår af diskussionen af spørgsmålet tidligere i denne artikel. Nogle danske spiritister var ganske vist blevet tilhængere af ligbrænding netop med baggrund i deres indsigt i spirituelle spørgsmål og deres ukonventionelle religiøse overbevisning.⁴⁸ Andre ligbrændingstilhængere har givetvis også været ateister, men sekularisering og anti-religiøsitet var som nævnt aldrig en officiel begrundelse i ligbrændingsforeningens agitation og synes heller ikke at have været en væsentlig indre drivkraft hos den danske ligbrændingsbevægelse.

Endelig ligger der en spændende pointe i ligbrændingsdiskussionen i relation til temaet om forholdet mellem kollektivet og individet. En øget individualisering, dvs. tendens til at fremhæve den enkelte på bekostning af fællesskabet, er således ofte blevet nævnt som en vigtig faktor i modernitetens projekt. Det er i særlig høj grad sket i forbindelse med undersøgelser af, hvilke konsekvenser modernitetens nye tanker og værdier har haft på opfattelsen af døden og de ritualer, som er knyttet hertil.⁴⁹ Det kunne i denne forbindelse være interessant at undersøge nærmere, hvordan både kollektivet og individet blev omdrejningspunkter i debatten om ligbrænding. Hensynet til fællesskabets bedste var jo netop hovedargumentet for dem, der anbefalede ligbrænding af hy-

giejniske årsager, mens hensynet til individet og den enkeltes ret til selv at bestemme blev det i den juridiske og politiske arena.

Debatten om ligbrænding vs. begravelse kan synes som noget af en kuriositet. Ved nærmere eftersyn kan den dog opfattes som et mikrokosmos, der ikke bare indeholder et grundlæggende tema i modernitetens gennembrud, nemlig nytænkning overfor konsensus og tradition, men også viser, at dette tema havde en hel række nuancer. De bliver imidlertid først tydelige, når sagens kompleksitet tages i betragtning. Dermed bliver det klart, at det handlede om mere end et simpelt spørgsmål om valg mellem fremskridt og konservatisme, mellem religion og sekularisering eller mellem fællesskab og individualisme.

Noter

- 1 Jeg har valgt konsekvent at bruge termen "ligbrænding" frem for "kremering", da den samtidige litteratur selv benytter "ligbrænding".
- 2 Betegnelsen "ligbrændingsbevægelse" benyttes som fællesbetegnelse for de foreninger og enkeltpersoner, der argumenterede for sagen. En dybere analyse af bevægelsens karakter, medlemstal og folkelige forankring ligger udenfor artiklens rammer, da jeg har valgt at fokusere på dens argumentation og retorik.
- 3 Foreningens første formålsparagraffer findes aftrykt i Aarsberetning for Forening for Ligbrænding, 1882.
- 4 Knud Secher (red.): Ligbrændingens Historie i Danmark. Med Fremstilling af Begravelsesformernes Udvikling i Broncealderen til vor Tid, 1931, s. 207ff og Knud Secher (red.): Dansk Ligbrændingsforening 1931-1942, 1942. For en redegørelse for processen omkring vedtagelsen af ligbrændingsloven se Helle Blomquist: "Aktivister for ligbrænding. Et studie i ligbrændingslovgivningens tilblivelse", Historie, Ny rk., 25:1, 1998, s. 67-90.
- 5 Jennifer Leaney: Ashes to Ashes: "Cremation and the Celebration of Death in nineteenth-century Britain, Ralph Houlbrooke (red.): Death, Heaven and Bereavement, London 1989, s. 118-135.
- 6 Karin Lützen: Byen tæmmes, 1998, s. 80ff.
- 7 Secher: Ligbrændingens Historie (se note 4) 1931, s. 206.
- 8 Ugeskrift for Læger, 16:1, 1873, s. 11-12 og Ugeskrift for Læger, 17:21, 1874, s. 334.
- 9 Henry Thompson: Ligbrænding – eller det afsjælede Legemes Behandling efter Døden, 1874, s. 4.
- 10 Sst. s. 26.
- 11 For nærmere omtale af Thompson og debatten i Storbritannien, se Maria Koskinen: Burning the Body: The Debate on Cremation in Britain, 1874-1902, 2000.
- 12 Berlingske Tidende, 18. juli 1874, Ugeskrift for Læger, 18:23, 1874, s. 35f.
- 13 Helle Blomquist & Per Ingesman: Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede, Historie, Ny. Rk., 19:4, 1993, s. 672-707, s. 678.
- 14 F. Levison: Ligbrænding eller Begravelse? Efter et Foredrag holdt i Selskabet for Sundhedsplejen, 1881.
- 15 Se F. Levison: Kirkegårdsforholdene i Danmark, Aarsberetning for Forening for Ligbrænding, 1885, s. 5-65. Citat fra side 60.
- 16 V. Budde: Om Kirkegaardene her i Landet med særligt Hensyn til Ligbrændingsspørgsmaalet, Ugeskrift for Læger, 11:24, 1885, s. 361ff.; 11:25-26, 1885, s. 389ff.; 11: 27-28, 1885, s. 417ff.
- 17 Budde, Ugeskrift for Læger, 11:25-26, 1885, s. 390 og 11:27-28, 1885, s. 421.
- 18 Se f.eks. Begravelse og Ligbrænding, betragtet fra Lægens Standpunkt. Efter J. Bergmann, Ugeskrift for Læger, 18:39, 1888, ss. 710-716.
- 19 Se f.eks. Levisons kommentar til Bergmann i Ugeskrift for Læger, 19:1-2, 1889, s. 16-17
- 20 For redegørelse for situationen i USA og Sverige se Stephen Prothero: Purified by Fire – A History of Cremation in America, 2001 og Eva Åhrén Snickare: Döden, kroppen och moderniteten, 2002.
- 21 Roy Porter: Ve og vel. Medicinens historie fra oldtid til nutid, 2000, kap. 1, 8 og 9 og George Rosen: A History of Public Health, 1993, kap. 6 og 7.
- 22 Citater fra Illustreret Tidende, nr. 766, 1874 og Ugeskrift for Læger, 18:20-21, 1874, s. 315.
- 23 V. Budde, Ugeskrift for Læger, 11:27-28, 1885, s. 417ff.
- 24 Se f.eks. V. Budde: Begravelse og Ligbrænding, Medicinsk Aarsskrift, 1887, ss. 365-372 og Ugeskrift for Læger, 14:1-2, 1889, s. 16f.
- 25 Følgeblad til Ugeskrift for Læger, 4:28, 1881.
- 26 H. Stein: Er Indførelse af Ligbrænding nødvendig af Sundhedshensyn og tilstedelig fra et kristent Synspunkt? Et Indlæg i et omtvistet Spørgsmaal, Fra Bethesda, 1:4, 1885, s. 51-63 og 1:5, 1885, s. 65-79, citat fra s. 76.
- 27 J. H. Monrad: Baaifærd eller Jordefærd?, Dansk Kirketidende, 23, 1891, s. 365-371, s. 365.
- 28 N. Dalhoff: Imod den paatænkte Ligbrændings-Anstalt paa nordre Fasanvei, Berlingske Tidende, 27. december 1885.
- 29 Sst, samt N. Dalhoff: Fremdeles imod den paatænkte Ligbrændingsanstalt, Berlingske Tidende, 25. januar 1886.
- 30 H. L. Martensen: Den christelige Ethik. Del 2: Den individuelle Ethik, 1878, s. 333.
- 31 D. G. Monrad: Politiske Breve. Nr. 14-18. Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik, 1878, s. 24.
- 32 Secher: Ligbrændingens Historie (se note 4) 1931, s. 16ff.
- 33 Prothero: Purified by Fire (se note 20), s. 138ff.
- 34 Politiken d. 11. januar 1892.
- 35 F. Levison: Ligbrændingens Historie i Danmark, Ugeskrift for Læger, 5. rk. 1:16, 1894, ss. 357-368.

- 36 Se f.eks. Berlingske Tidende 12. januar 1891 og 14. januar 1891 og Politiken 12. – 17. januar 1891.
- 37 Ligbrændingssagen for Højesteret. Højesteretssagfører Frederik Salomons Foredrag og Replik for "Forening for Ligbrænding". Samt Højesterets Dom, Forening for Ligbrænding (udg.), 1891, s. 151.
- 38 Politiken 2. februar 1891.
- 39 Ligbrændingssagen for Højesteret, (se note 37) s. 96.
- 40 Sst. s. 124.
- 41 A. G. Drachmann: "Ligbrændingssagen", i *Politiken* 26. januar 1891.
- 42 Blomquist: Aktivister for ligbrænding (se note 4), s. 80f. En grundig analyse af parternes stilling i forbindelse med forhandlingerne i både 1883 og 1892 findes netop i Helle Blomquists fremstilling.
- 43 Snickare: Döden, kroppen och moderniteten (se note 20), s. 214.
- 44 For sammenkoblingen mellem ligbrænding og moderniteten, se f.eks. Snickare: Döden, kroppen och moderniteten, Prothero: Purified by Fire og Blomquist: Aktivister for ligbrænding. (Se note 4 og 20).
- 45 Citat fra Chr. Brorson: Ligbrændingen, 1915, s. 18.
- 46 Wegmann-Ercolani: Ligbrænding eller Jordfæstelse? En Afhandling tilegnet den sunde Fornuft, 1874, s. 17.
- 47 Johan Fjord Jensen: Vest for paradiset: Begravelsespladsernes natur, 2002, s. 173f. Se desuden Jan Lindhardt: Døden der blev væk, men måske kommer igen, Annelise Ballegaard Petersen & Anne-Louise Sommer (red.): Dødens rum, 1998, s. 31-36.
- 48 Anna Nording: Ligbrændingens Betydning i æstetisk, hygiejnisk og etisk Henseende. Foredrag holdt i Dansk Metapsykisk Selskab, Sandhedssøgeren – Tidsskrift for metapsyriske Problemer, Dansk metapsykisk Selskab (udg.), nr. 97-98, 15. januar 1909, ss. 15-24.
- 49 Se f.eks. Philippe Ariès: Western Attitudes Toward Death from the Middle Ages to the Present, 1974, Geoffrey Gorer: The Pornography of Death, Encounter, 5:4, 1955, s. 91-201, Joachim Whaley (red.): Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death, 1981 og Michael Hviid Jacobsen: Dødens mosaik – en sociologi om det unævnelige, 2001.